

Ж.Д. Дәдебаев, С.Б. Жусанбаева, Б.Б. Баязитов*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

e-mail: dadebaev48@gmail.com; szhusanbaeva@mail.ru; *bayazitov.b@kaznu.kz

ORCID: [0000-0002-0290-2310](https://orcid.org/0000-0002-0290-2310); [0000-0003-1697-761X](https://orcid.org/0000-0003-1697-761X); *[0000-0001-7955-1427](https://orcid.org/0000-0001-7955-1427)

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ МАҒЫНАЛЫҚ-ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа. Мақалада қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастың барлық салалары мен деңгейлері үшін Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың ғылыми негіздерін зерттеу мақсатында Абай мұрасына пәнаралық талдау жасалды. Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың қоғамдық-әлеуметтік өмірдің әр саласы мен деңгейіне арналған мағыналық-құрылымдық модельдерін жасаудың ғылыми негіздері тиянақталды. Абай ілімінің құрылымдық жүйесі мен пәнаралық өрістері негізделді. Абайдың шығармашылық мұрасы психопэтика, лингвопэтика және дәстүрлі дүниетаным категорияларының жүйесінде пәнаралық тұрғыда зерттелді.

Абай шығармаларының мағыналық-құрылымдық жүйесін анықтау, жүйелеу бойынша Абай шығармаларының психопэтикасы мен лингвопэтикасына назар аударылды. Пәнаралық зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы талдау, жүйелі талдау, кешенді талдау, пәнаралық талдау, логикалық-мағыналық модельдеу әдістері аясындағы методологиялық ұстанымдар қолданылды. Абай шығармаларының психопэтикасы негізінде ішкі психологиялық күй мен сыртқы құбылысты үйлестіруінің мағыналық-құрылымдық жүйесі талданды. Өлең мәтінінің семантикасын талдау барысында лингвопэтикалық тұжырымдар жасалды.

Қазақстан тәуелсіздігінің 30 жылында абайтану саласында ғалымдардың талай буынының тәжірибесін, тарихи қалыптасқан ғылыми мектептердің арнаулы ақпараттары мен өндірген білімдерінің мол қорын қамтитын дербес ғылыми база негізі жасалды. Абай ілімінің концептуалды моделі жасалды. Негізгі зерттеу нәтижелері жинақталды және тұтастандырылды. Қол жеткен нәтижелер абайтану ғылымы саласында баламасы жоқ жаңалық, жаңа білім болып табылады. Зерттеу нәтижелерінің жаңалығы екі сала бойынша сипатталды. Оның бірі – Абай шығармашылығы негізінде бұрын арнайы қарастырылмаған тың, өзекті мәселелердің зерттеліп, тиісті шешімін табуы. Екіншісі – Абайдың шығармашылық мұрасын зерттеудің методологиялық деңгейіндегі жаңа ұстанымдарының негізделуі және олардың іс жүзінде қолданылуы. Абай шығармаларының мағыналық құрылымы, логикалық құрылымы қазақ әдебиетінің ХІХ ғасырдағы үлкен жетістіктерінің бірі. Зерттеу нәтижелері қоғамдық сананың жаңғыруына, қоғамның интеллектуалдық және тұрақты дамуына қызмет етеді.

Мақалада психопэтика, лингвопэтика және дәстүрлі дүниетаным категориялары пәнаралық зерттеу талаптарына сәйкес пайымдалды, аталған категорияларды зерттеудің ортақ параметрлері анықталды. Оларды анықтау Абайдың шығармашылық мұрасына тән басты белгілерге негізделді. Абай мұрасының бүгінде және болашақта маңызы мен мәнін жоймайтыны анық. Сондықтан шығармаларға мағыналық-құрылымдық талдаулар жасап, өзіндік жүйесін тану кезек күттірмейтін іс. Мақала – осы мақсатты жүзеге асырудағы көп еңбектің бір бөлігі.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің AP08855683 «Абай ілімін білудің, түсінудің және қолданудың ғылыми негіздері мен теориялық тетіктері» гранттық жобасы аясында дайындалды.

Түйін сөздер: Абай, шығармашылық, ілім, зерттеу, пәнаралық, жүйе, психопэтика, лингвопэтика.

Кіріспе

Абай Құнанбайұлы шығармалары бүгінде қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың әр саласында жан-жақты зерттеліп, зерделенуде. Бұл Абай шығармашылығының мағыналық, мазмұндық ауқымының кеңдігін айқындай түседі. Қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар арасындағы пәнаралық зерттеулердің қажеттігін арттырады. Осы негізге сүйене отырып Абай шығармаларының мағыналық-құрылымдық жүйесін анықтау, моделін жасау қолға алынды. Нәтижесінде алғашқы қадам психопэтика, лингвопэтика, дәстүрлі дүниетаным категориялары жүйесінде жүргізілген зерттеу Абай шығармаларының көпқырлы және көпқатпарлы екенін танытты.

Абай шығармаларының мағыналық-құрылымдық жүйесі қазақ әдебиетінде өзіндік ерекшеліктері айқын танылатын құбылыс. 1995 жылы ЮНЕСКО көлемінде аталып өткен Абайдың 150 жылдық мерейтойында Ф. Майордың сөйлеген сөзінде «Абайдың рухы әлем мәдениетінің бір бөлшегі» деп (Майор, 2011: URL) ақынның әлем мәдениетіне қосқан үлесін атап өткен болатын. Ал Орта Азия елдерінің, соның ішінде Қазақстанның әдебиеті мен киносын зерттеп еңбектеніп жүрген Вашингтон университетінің профессоры П. Ролбергтің «Абай барлық кезеңнің ақыны» деуі (Ролберг, 2020: URL) ақын шығармаларындағы мазмұнның тереңдігі мен қай кезде де маңызын жоймайтын ерекшелігін танығандығынан еді.

Абайды әлемдік ақыл-ой алыптарының қатарында өзіндік алар орны барлығын пәнаралық зерттеулер де дәлелдеп келеді. Ақын өлеңінің құрылымы да осы ойдың үдесінен шығады.

Материалдар мен әдістер

Абай шығармаларының мағыналық-құрылымдық жүйесін анықтау мақсатында психопэтикалық және лингвопэтикалық талдаулар жасалды. Зерттеудің басты материалы Абай мұрасы болды. Еліміздің және шетел ғалымдарының теориялық еңбектері пайдаланылды.

Р.Е. Гарсианың психопэтика туралы еңбегіндегі пәнаралық талдаулардың әдістері мен теориялық мәселелері зерттеу нәтижелеріне оң әсер етті. Еңбектегі психология сыны және психопэтикаға және оның баламалы қасиетіне тоқталып, болашағын айқындауы ғылыми талдауларынан айқын аңғарылады (Гарсиа, 2021: 12). Психопэтика теориясы кейінгі уақытта жиі зерттеле бастаған, жіті назар аударуды қажет ететін сала қатарынан екенін көрсетті. Абай шығармаларының құрылымдық жүйесін анықтауда да осы психопэтика әдістерінің қолданылуы қажет.

Ғалым А.Б. Салқынбайдың «Абай сөзінің лингвопэтикасы» монографиясында Абай поэзиясындағы сөз мағынасы мен мәні мәдени-танымдық бағытта сараланып, лебздің семантикалық, лингвопэтикалық сырын зерттейді. Зерттеу жұмысының басты ерекшелігі сөз мағынасы мен мәнін лебз теориясымен түсіндіруімен ерекшеленеді. (Салқынбай, 2018: 10). Ғалым көзқарасы мен зерттеу әдісі тіл білімінің және абайтанудың өзекті мәселелерінің бірін кеңінен танытады. Абай шығармаларының мағыналық құрылымдық жүйесін анықтауда автор жасаған тұжырымдардың маңызы зор.

Абай мұрасының философиялық мәнін ашу шығармаларының құрылымдық жүйесін, моделін анықтауда маңызға ие шарттардың бірі. Хакім Абайдың шығармаларының өмірлік даналыққа толы мазмұны өлеңдерінің халық арасында нақыл ретінде күнделікті қолданыста болуынан көрінеді. Г.Д. Гачев пен Е.И. Григорьев еңбектерінде Абай мұрасының осы философиялық қыры талданады. Олардың мақалаларында көтерілген мәселелер этикалық, тәрбиелік маңызы басым туындыларды дәстүрлі дүниетаным категорияларының жүйесінде өзіндік ерекшеліктеріне сай талданған. (Гачев, 2003: 206-209; Григорьев, 2006: 7).

Мақаланы жазу барысында тарихи-салыстырмалы талдау, жүйелі талдау, кешенді талдау, пәнаралық талдау, логикалық-мағыналық модельдеу әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижесі

Ақын өлеңінің мәтіндегі мән мен мағынаның тамыр тартқан тереңіне екінің бірі бойлай алмайды. Онда бірнеше деңгей бар: Абайға дейінгі дәуірден басталатын сарындар; Абайдың дәуіріндегі әлеумет өмірінің шындықтары; Абайдан кейінгі дәуір шындықтарымен үндесіп жатқан сарындар. Бұлардың әрқайсысының құрылым жүйесін, ерекшеліктерін анықтаудың маңызы жоғары. Бірақ оларды бір-бірінен жеке дара бөліп алып қарастыру қажетті нәтижеге жеткізбейді. Көрсетілген сарындарды тұтас қамтитын мағыналық-құрылымдық жүйенің өзегін табу, зерттеу нысанының заңдылықтарын сол өзекті желі бойынша таратып талдау аса маңызды.

Талдаулар нәтижесінде анықталған жайлардың негізінде ақынның коммуникативтік поэтикасы оның психопоэтикасын тануға жол ашатыны, психопоэтикасын зерттеу метапоэтикасын зерделеумен сабақтас жүзеге асатыны туралы ғылыми ой тұжырымдалды.

Талқылануы

Абайдың психопоэтикасы бұған дейін арнайы қарастырылмаған өзекті және іргелі мәселелердің қатарына жатады. Зерттеуде Абайдың қара сөздері мен өлеңдерінде, поэмаларында өрнектелген құбылыстар ақынның рухани өмірімен, әлеуметтік ортасымен байланыста қарастырылып, оның психопоэтикасын суреткерлік ойлау жүйесі арнасында тануға ерекше көңіл бөлінуі керек. Психоаналитикалық талдау лингвистика, әдебиеттану, психология ғылымдарының тоғысында және ақынның әлеуметтік ортасымен, тіршілік жағдайымен байланыста жүргізілді. Талдау барысында ғылыми маңызы бар жаңа теориялық білім өндірілді. Осы ізденістер Абайдың психопоэтикасын зерттеудің басты арнасын табуға мүмкіндік берді.

Психоаналитикалық талдау, психопоэтикалық талдау, психологиялық талдау ұғымдарының мағыналық мәні сараланып, психопоэтика ұғымының психоаналитикалық талдаумен де, психологиялық талдаумен де бір еместігі, өзіне тән ерекшеліктері бары белгіленді (Гарсиа, 2021: 13). Сонымен қатар психопоэтика эпикалық және лирикалық суреттеу амалдарымен байланысты бола тұра, олардан өзге, өзінше бөлек құбылыс екендігі туралы тұжырымдар жасалды. Абайдың шығармашылық мұрасы көп қырлы зертеу пәні ретінде бағаланды, оны психопоэтикалық тұрғыдан талдау лингвистика, әдебиеттану, психология, логика ғылымдары мен тану мен түсіну теориясы тоғысында, ақынның әлеуметтік ортасымен, тіршілік жағдайымен байланыста жүргізілді, талдау барысында ғылыми маңызы бар жаңа теориялық білім өндірілді.

Ақынның тоғызыншы сөзінің жүйесі психопоэтикалық сипатының қанықтығымен ерекшеленіп, ол ерекшелік монолог арқылы анықталады. Сөз екі абзацтан тұрады. Бірінші абзацты автор өзінің қазақ екенін айтудан бастайды. Одан кейін ақын қазақты жақсы көретіні немесе жаман көретіні туралы өзіне-өзі сұрақ қояды да, оған өз көңіліне өзі бойлап, жауап іздейді. Тапқандай болған жауабына көңілі толмайды. Қайта іздейді. Ішкі монологтың өзі ақынның өзімен өзінің диалогы үлгісінде беріледі. Соның бәрі ақынның ойын, толғанысын, үмітін, өкінішін, психологиялық күйін аңғартады. Ақын көңілінде мұндай психологиялық ахуал қалыптастырған құбылыстардың сипаты да ішкі монолог, оның аясындағы диалог арқылы ашылады. Келесі абзацта ақын өзі тірі болса да, анық тірі еместігін айтады. Сырты сау болса да, іші өліп қалғанын жазады. Ашуланса, ызалана алмайтынын білдіреді. Күлсе, қуана алмайтынын аңғартады. Сол себептен өзінің бір жүрген қуыс кеуде екені туралы ойға келіп тіреледі. Осындай халін білдіріп: «Тегінде ойлаймын: бұ да жақсы, өлер кезде «әттегене-ай, сондай, сондай қызықтарым қалды-ау!» деп қайғылы болмай, алдыңғы тілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге» (Абай, 2016б: 98), – дейді. Осымен сөз де аяқталады.

Сөздің мәні мен мағынасы терең. Ақынның көңіл күйін білдіретін ішкі монолог, ішкі монологтың диалог түрінде берілуі – психопоэтиканың тек қана Абайға тән классикалық үлгісі. Іш пен тыстың шындық сырын көздің жасымен, жүректің қанымен айтқандай психологиялық күйді анық та ашық жеткізіп тұрған көркемдік бейнелеу құралдары ақын шығармасының психопоэтикалық сара болмысын ерекше даралап көрсетеді.

Монолог аясында ақынның өзімен өзі сөйлесуі – қарама-қайшы ойлардың күресі. Ақынның «мені» бір емес екі адам болып ашылады. Бірінің ойын екіншісі теріске шығарып,

басқа пікір түйеді. Бір тұлғаның бойындағы ой тартысын, сезім қайшылығын бұлайша беру Абайдың шығармашылық ойлауындағы тереңдікті, кемелдікті, шеберлікті бірдей көрсетеді. Оның үстіне осы тереңдік, кемелдік пен шеберлік жалпы шығармашылық кеңістікте емес, психопоэтика жүйесінде анықталады. Соған орай ақынның тереңдігі де, кемелдігі де, шеберлігі де психопоэтика саласындағы жетістіктер. Абайдың психопоэтикасының мұндай даралығы оның ақындық даналығын тың бір қырынан ашып көрсетеді. Қазақ сөз өнерінің көркемдік-эстетикалық байлығы аясында алып қарағанда, Абайдың психопоэтикасы – өзінің осы үлгісінде теңдесі жоқ көркемдік құндылық.

Абайдың «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да» (Абай, 2016а: 103) деп басталатын өлеңі ақын психопоэтикасының ерекше бір табиғатын танытады. Өлең жаңа әдіс тұрғысынан талданды. Зерттеушілер үшін маңыздысы – шумақтағы мотивтердің құрылым жүйесіндегі ерекшелік. Бірінші тармақтың мотиві – ішкі психологиялық күй. Екінші тармақтың мотиві – ақынның сана-сезімінен тыс тұрған сыртқы құбылыс. Үшінші тармақтың мотиві – ішкі психологиялық күй. Төртінші тармақтың мотиві – ақынның сана-сезімінен тыс тұрған сыртқы құбылыс. Бұл жерде шумақтағы басты мотивтер ғана сараланды. Осы мотивтердің шумақ құрылымындағы ретін анықтағанда, мынадай құрылымдық жүйе белгілі болады: ішкі психологиялық күй→сыртқы құбылыс→ішкі психологиялық күй→сыртқы құбылыс. Ішкі психологиялық күй мен сыртқы құбылыстың қалпы өлшемді, мөлшерлі, жүйелі ретімен қайталанатын. Олардың шумақ көлемінде өлшемді, мөлшерлі, жүйелі ретпен қайталануы ақынның психопоэтикасының екінші бір үлгісін көрсетеді.

Ақынның: «Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей» (Абай, 2016б: 22), – дейтіні бар. Өлеңнің бір тармағында екі қалып сипатталған. Бірі – ішкі күй, екіншісі – сыртқы қалып. Жеке-жеке алып сараптағанда, алдыңғы күй – ақынның ішкі психологиялық күйі, кейінгісі – ақынның сыртқы қалпы. Бұл жерде ішкі психологиялық күй де, сыртқы қалып та – ақынның белгілі бір сәттегі шындығын білдіреді. Ал осы күй мен осы қалыпты өзара сабақтас барлағанда, бұлардың екеуі психопоэтикалық құрал қызметін атқарып тұрғанына көз жеткізуге болады. Бұл – ақынның психопоэтикасының келесі бір үлгісі.

Абайдың лингвопоэтикасы, ақын өлеңдерінің семантикалық құрылым-жүйесі, оны түзетін тілдік факторлар, тілдік құралдардың дара және өзара бірлескен, сабақтасқан қызметі – тіл білімінің әр тұрғыдан қарастыратын маңызды да мәнді мәселелерінің бірі. Қазақ әдеби тілінің даму тарихында өлең мәтінінің семантикалық ерекшелігін зерттеудің зәрулігі қандай анық болса, оның семантикасы мен құрылымын сабақтас пайымдаудың ғылыми және практикалық маңызы да соншалықты зор. Шындығына келгенде, өлең мәтінінің семантикасын тілдік тұтастық, тілдік біртұтас күрделі құбылыс ретінде зерттеу күні бүгінге дейін кең қанат жая алмай келе жатқаны рас.

Әдеби тілдің іргелі мәселелерін зерттеуге арналған еңбектерде өлең сөздің көркемдік бейнелеу құралдары, құрылым жүйесі жайында кең сөз болғанына қарамастан, өлең мәтінінің семантикасын арнайы зерттеу пәні деңгейінде тану мен таныту ісі кешеуілдеді.

Тіл білімі, әсіресе оның бүгінде лингвистикалық поэтика, мәтінтану деп аталып жүрген салалары өлең мәтінінің мағыналық-құрылымдық жүйесіне мүлде басқа деңгейде, басқа тұрғыдан баға береді. Бұл арада тіл білімінде әдетте басты зерттеу пәні ретінде қабылданған сөз, сөз тіркесі, сөйлем секілді категориялар да өз қызметтері аясында өлең мәтіні семантикасының табиғатын жете танытатындай қызметімен ерекшелене алмайды. Өлең мәтініндегі әрбір құбылыс оның мазмұндық-мағыналық құрылымын түзуші, сабақтастырушы, байланыстырушы фактор деңгейіне дейін көтеріле алғанда ғана өзінің белгілі бір қырын, белгілі бір табиғатын таныта алады. Ондай жағдайда тілдік бірлік өзінің тура немесе бұрма мағынасымен мәтіннің құрылым жүйесі беретін мазмұн-мағынаның басты ұйыстырушы, байланыстырушы элементіне айналады.

Абай өлеңдерін түзуші жекелеген бірліктердің мәтін түзуші фактор деңгейіне көтерілуі олардың мәтін жүйесінде атқаратын функционалдық қызметіне тікелей тәуелді. Абай шығармашылығында тілдік құралдарды қолдану тәсілдерінің бәрі бірдей өлең мәтінінің құрылым жүйесінде күрделі тілдік тұтастық қызметін атқармағанмен, олар синтаксистік

жалаң, жай тұтастықтан бастап синтаксистік күрделі тұтастыққа дейінгі аралықтағы мәтін түзуші құбылыстардың қай-қайсысының құрамында да белсенді қызмет атқарады, лексикалық, грамматикалық категориялардың мәтін аясындағы қызметін байыта, күрделендіре отырып, мәтін түзуші, оның мазмұндық-мағыналық жүйесін тұтастырушы құбылыс деңгейіне дейін көтеріледі. Сөздің тура емес, бұрма мағынада қолданылу жолдары мен тәсілдерінің бұл орайда үлкен рөлі бар. Ақын өлеңдерінің мәтінінің мағыналық құрылымдық сипаты мен семантикалық даралығы көп жағдайларда жекелеген категориялардың қызметімен, жекелеген бірліктердің бұрма немесе бірде тура, бірде бұрма мағынада қолданылу ерекшеліктерімен тікелей байланыста анықталады (Дәдебаев, 2018: 117-118).

Абайдың «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» (Абай, 2016а: 47-48) атты өлеңінің бастапқы шумағы. Осы шумақты мағыналық-құрылымдық құрамдастарына жіктегенде, мына жай белгілі болады. Бірінші тармақ ақынның белгілі бір мезгілдік кезеңдегі, шақтағы қалпының, ішкі-сыртқы күйінің сипатын білдіреді. Осы шақтағы осы күйдің ерекше бір қыры екінші тармақта ашылады. Сөйтіп, алғашқы екі тармақта ақынның белгілі бір шақтағы ішкі және сыртқы күйі көрініс табады. Бұл – өлең шумағының екі бірліктен тұратын алғашқы мағыналық-құрылымдық құрамдас бөлігі. Оның құрамындағы екі бірлік бір-бірімен құрылымдық жағынан тең дәрежеде байланысқан, мағыналық жағынан іштей сабақтасып жатыр. Енді осы құрылымдық бірлікте көрініс тапқан күйге назар аударайық. Мұндай күйдің себебі неде? Мұндай күйдің тууына себеп болған құбылыстар қандай?

Шумақтың екінші мағыналық-құрылымдық құрамдас бөлігінде оның алдыңғы мағыналық-құрылымдық бөлігінде сипатталған күйдің туу себебі ашылады. Шумақтың құрамдас екі мағыналық-құрылымдық бөліктерінің өзара байланысын шартты түрде өрнекке түсіретін болсақ, оның жүйесі мынадай болар еді: белгілі бір болған нәрсе (нәтиже, салдар) → белгілі бір болған нәрсенің болу (нәтиженің, салдардың) себебі. Жүйенің қысқартылған үлгісі: нәтиже (салдар) → себеп.

Нәтиженің себебі көрініс тапқан екінші мағыналық-құрылымдық бөлікті түзуші бірліктер екі саладан тұрады. Оның бірі – терін сатпай, телміріп көзін сату; екіншісі – теп-тегіс жұрттың бәрінің аларман болуы. Бұлардың әрқайсысы – күрделі образ. Терін сатпай, телміріп көзін сату – белгілі бір әлеуметтік ортада қалыптасқан тұлғаның сыртқы әрі ішкі сипатының көрінісі. Көріністі бір жақты қабылдап, бір жақты түсінуге болмайды. Сонымен қатар осы тіркестердің мағынасын тура қабылдап, тура түсінуге де болмайды. Терін сату, телміріп көзін сату – метафоралық қатынаста айтылған тіркестер. Олардың метамағынасы көп қатпарлы. Онда тұлғаның әлеуметтік халі, психологиялық күйі, мінез-құлқы, кескін-кейпі, оларға автордың қатынасы – бәрі көрініс тапқан. Сондықтан бір мағынаның өзінен бірнеше мағынаның желісі тарқатылады. Ол мағыналық желілердің бірі айқын болса, бірі жасырын, ойдан да, көзден де таса жатады.

Абайдың осы өлеңінің келесі шумағында нәтиженің себебі одан ары қарай тармақтала береді. Өлеңнің екінші шумағының бірінші мағыналық-құрылымдық бөлікте алдымен белгілі бір нәтиже (салдар) көрсетіледі: Бай алады. Сонан кейін осы нәтиженің себебі көрсетіледі: а) кезінде көп берем; ә) жетпей тұрған жерінде тек берем. Аларманның алуының себебі, берерменнің беруінің себебі осындай. Осы мағыналық құрылымды жоғарыдағы үлгіде өрнекке түсірсек, ол мынадай болады: нәтиже (салдар) → нәтиженің себебі. Шумақтың екінші мағыналық-құрылымдық бөлігінің жүйесі де осындай. Осы құрылым кейінгі шумақтарда да қайталанатын. Басқаша айтсақ, өлең мәтінінде белгілі бір мағыналық-құрылымдық элемент қайталанатын. Өлең мәтінінің құрамдас бірліктерінің арасындағы байланысты, сабақтастықты осындай мағыналық-құрылымдық қайталаулар қамтамасыз етеді. Сонымен қатар мұндай құрылымдық қайталаулар арқылы белгілі бір тақырыптық мазмұн әр қырынан толысып, кеңейген қалыпта ашылады. Ал мұндай толысулар мен кеңеюлер жүйесіз, ретсіз емес, білгілі бір тәртіп бойынша жүзеге асады. Бір мағыналық элемент бірнеше құрылымда бірнеше жерде жөнсіз, жүйесіз қайталанатын болса, онда мұндай қайталаулардың өлең мәтінін түзуші факторларға ешқандай қатысы жоқ болғаны. Абай өлеңдерінің мәтінінде мағыналық

элементтердің орынсыз, жөнсіз қайталануы жоқ. Ал мәтін түзуші факторлардың бір-бірімен байланысы мәтіннің бірбүтін күрделі құбылыс ретіндегі қасиетін барынша терең ашуға мүмкіншілік береді. Мұның өзі өлең мәтінінің мағыналық-құрылымдық тұтастығын білдіретін басты ерекшеліктерді анықтауға жол ашады.

Ақын өлеңінің мәтінінің мағыналық-құрылымдық жүйесін шартты түрде мына үлгіде кестелеуге болады: ақын ↔ болмыс ↔ мәтін. Кестеде ақынның шығармашылық қызметінің түпкі нәтижесі мәтін екені көрсетілген. Бұл – жалпыға белгілі, түсінікті жай. Енді осы үлгіні мәтіннің коммуникативтік қызметіне қатысты өрнектейтін болсақ, мынадай жүйе түзіледі: ақын ↔ мәтін ↔ оқушы (тыңдаушы). Мұндағы түпкі нәтиже – мәтінді оқушының (тыңдаушының) қабылдауы. Осы жүйе негізінде мынадай ой қорытуға болады: ақынның мәтін түзу жолындағы қызметі мәтінді оқушы (тыңдаушы) тұлғаға бағытталады. Осыдан келіп мәтіннің функционалдық қызметі туралы пікір туады. Басқаша айтар болсақ, мәтінді түзу (ақынның қызметі) және оны қабылдау (оқу, тыңдау) үдерістері түгелімен коммуникативтік мақсатқа бағындырылған. Мәтін және оны қабылдау мәтінді түзуші тұлға мен оны қабылдаушы тұлғаның арасындағы қатынас арқылы жүзеге асады. Қабылдаушының (оқушының, тыңдаушының) мәтінді түсінуі тілдік бірліктердің мағынасын, мазмұнын ұғуымен баланысты екені рас. Бірақ мәтінді түсіну барысында қабылдаушының өзінің таным деңгейі, мәтіннің мағыналық-құрылымдық бірліктерінің өзара сабақтасып, байланысып жатқан қызметінің мәні мен мәнісін тану мүмкіншілігі басты қызмет атқарады.

Қорытынды. Абай өлеңдерінің семантикалық-құрылымдық жүйесі керемет келісіммен өрілген. Онда әдеттегі мағыналық-құрылымдық тұтастықтың арнасында бірнеше тақырыптық сарынның сазы бар, мекен мен мезгіл арақатынасының да неше алуан құбылуы бар, сезімнің ойға ауысуы, ойдан сезімге ауысу, ой мен сезімнен сыртқы болмысқа ауысу арналарында да толып жатқан мән бар. Тура мағына мен бұрма мағынаның шендесуінен, семантикалық бірліктердің тұтасуынан шығатын басқа бір күрделі мағына, оның айрықша сипатты қалпы арқылы айшықталатын жайлар да мол.

Абай өлеңдері мәтінінің мағыналық және құрылымдық бөліктерінің өзара байланыстылығы, тұтастығы, коммуникативтігі жағынан толымдылығы, аяқталғандығы секілді ерекшеліктері тіл білімі үшін де, абайтану ғылымы үшін де маңызды.

Абай өлеңдері мәтінінің байланыстылығы оны түзетін элементтердің өзара бір-біріне тәуелділігі, бір-бірімен сабақтастығы деген ұғымды білдіреді. Ол ақын өлеңдері тілінің әр түрлі деңгейінде жүзеге асырылған. Бұл орайда өлең мәтінінің фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік, семантикалық, стилистикалық сипаттағы байланыстары туралы айтуға болады.

Абай өлеңдері мәтінінің мағыналық-құрылымдық ең қарапайым бөлігінің басты ерекшелігі оның мағыналық, мазмұндық дербестігімен сипатталады. Мағыналық, мазмұндық дербестік болмайынша, ешқандай синтаксистік, морфологиялық немесе лексикалық бірлік өлең сөздің мәтінінің құрамдас бөлігі қызметін атқара алмайды. Екінші жағынан, өлең мәтінінің белгілі бір семантикалық бөлігін мәтін жүйесінің семантикасынан бөліп алып анықтаудың, даралаудың дәл өлшемін табу да оңай емес. Өйткені «Сегіз аяқ» мәтінінің жүйесін түзуші жекелеген семантикалық бірліктердің өз ішінде бірнеше синтаксистік конструкция, бірнеше өзара сабақтас мағына жатыр.

Мақалада қарастырылған пәнаралық мәселелердің басты белгілері ақын шығармашылығында көрініс тапқан мына жүйеде қарастырылды: айтушы – сөз – тыңдаушы.

Ақын өлеңдерінің мағыналық-құрылымдық өрімінде мінсіз келісім барына назар аударылды. Бірқатар өлеңдер белгілі бір мағыналық-құрылымдық бірліктерден тұратыны және олардың өзара байланысы ақынның көркемдік әлемінің айрықша поэтикалық ажарын ашатыны, онда керемет келісіммен жарасқан құрылымдық-мағыналық парадигма үлгісі жатқаны туралы ой қорытылды.

Зерттеудің құндылығы (осы жұмыстың білімнің тиісті саласына қосқан үлесі).

Ақынның өлеңдері мен қарасөздері негізінде жасалған талдау ақынның айтушы, сөз және тыңдаушы болмысы туралы танымы мен талабын психопоэтика, лингвопоэтика және

дәстүрлі дүниетаным өрісінде саралап, соны ойлар мен пікірлер түюге негіз болды. Абайдың шығармашылық мұрасын психопоэтика, лингвопоэтика және дәстүрлі дүниетаным категорияларының жүйесінде пәнаралық зерттеу міндеті толық шешілді. Қол жеткен нәтижелердің ғылыми және практикалық маңызы бар.

Дадебаев Ж.Д., Жусанбаева С.Б., Баязитов Б.Б.*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

e-mail: dadebaev48@gmail.com; bayazitov.b@kaznu.kz

Смысло-структурная система произведений Абая

Аннотация. В статье проведен междисциплинарный анализ наследия Абая с целью изучения научных основ познания, понимания и применения учения Абая для всех сфер и уровней общественно-социальной коммуникации. Сформулированы научные основы создания смысло-структурных моделей познания, понимания и применения учения Абая для каждой сферы и уровня общественно-социальной жизни. Обоснована структурная система и междисциплинарные поля учения Абая. Творческое наследие Абая изучалось в междисциплинарном контексте в системе категорий психопоэтики, лингвопоэтики и традиционного мировоззрения.

Особое внимание было уделено психопоэтике и лингвопоэтике произведений Абая по выявлению, систематизации смысло-структурной системы произведений Абая. В ходе междисциплинарного исследования были использованы методологические подходы в области методов историко-сравнительного анализа, системного анализа, комплексного анализа, междисциплинарного анализа, логико-смыслового моделирования. На основе психопоэтики произведений Абая проанализирована смысло-структурная система сочетания внутреннего психологического состояния и внешнего явления. В ходе анализа семантики текста стихотворения были сделаны лингвопоэтические выводы.

За 30 лет независимости Казахстана создана самостоятельная научная база, включающая в себя опыт нескольких поколений ученых в области абаеведения, огромный запас специальной информации и знаний исторически сложившихся научных школ. Разработана концептуальная модель учения Абая. Основные результаты исследования были обобщены и интегрированы. Достигнутые результаты являются новыми, новыми знаниями, не имеющими аналогов в области абаеведения. Новизна результатов исследования характеризовалась по двум областям. Один из них – изучение и соответствующее решение новых, актуальных проблем, ранее специально не рассматриваемых на основе творчества Абая. Второе – обоснование новых подходов к изучению творческого наследия Абая на методологическом уровне и их практическое применение. Смысловая структура, логическая структура произведений Абая – одно из величайших достижений казахской литературы XIX века. Результаты исследования служат модернизации общественного сознания, интеллектуальному и устойчивому развитию общества.

В статье рассматриваются категории психопоэтики, лингвопоэтики и традиционного мировоззрения в соответствии с требованиями междисциплинарного исследования, определены общие параметры изучения указанных категорий. Их выявление основывалось на главных признаках, присущих творческому наследию Абая. Очевидно, что наследие Абая сегодня и в будущем не утратит своего значения. Поэтому делать смысло-структурный анализ произведений и распознавать собственную систему-дело неотложное. Статья – часть большого труда в реализации этой цели.

Статья подготовлена в рамках грантового проекта Комитета науки МОН РК АР08855683 «Научные основы и теоретические механизмы познания, понимания и применения учения Абая».

Ключевые слова: Абай, творчество, учение, исследование, междисциплинарность, система, психопоэтика, лингвопоэтика.

Dadebaev Zh.D., Zhusanbaeva S.B., Bayazitov.B.B.*

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

e-mail: dadebaev48@gmail.com; bayazitov.b@kaznu.kz

Semantic and Structural System of Abay's Works

Abstract. The article presents an interdisciplinary analysis of the heritage of Abay in order to study the scientific foundations of knowledge, understanding and application of Abay studies for all spheres and levels of social interaction. The scientific foundations of knowledge, understanding and application of Abay studies have been laid for the development of semantic and structural models for each sphere and level of social life. The structural system and interdisciplinary fields of Abay's teaching are justified. Abay's creative heritage was studied in an interdisciplinary context in the system of categories psychopoetics, linguopoetics and traditional worldview.

In order to identify and systematize the semantic and structural system of Abay's works, attention was paid to the psychopoethics and linguopoetics of Abay's works. In the course of interdisciplinary research, methodological positions within the framework of historical and Comparative Analysis, System Analysis, complex analysis, interdisciplinary analysis, logical and semantic modeling methods were used. On the basis of the psychopoetics of Abay's works, the semantic and structural system of combining the internal psychological state and external phenomena is analyzed. In the course of analyzing the semantics of the text of the poem, linguopoetic conclusions were drawn.

For 30 years of Kazakhstan's independence, an independent scientific base has been created in the field of Abay studies, which includes the experience of many generations of scientists, a rich fund of special information and knowledge produced by historically established scientific schools. A conceptual model of Abay studies has been developed. The main research results have been summarized and integrated. The achieved results are a novelty, a new knowledge that has no analogues in the field of Abay studies. The novelty of the results of the study was characterized by two areas. One of them is that on the basis of Abay's work, new, topical problems that were not previously specifically addressed are studied and found appropriate solutions. The second is the justification of new approaches to the methodological level of studying Abay's creative heritage and their practical application. The semantic structure and logical structure of Abay's works are one of the greatest achievements of Kazakh literature in the XIX century. The results of the research serve to modernize public consciousness, intellectual and sustainable development of society.

In the article, the categories of psychopoetics, linguopoetics and traditional worldview were considered in accordance with the requirements of interdisciplinary research, and the general parameters of the study of these categories were determined. Their definition was based on the main features inherent in the creative heritage of Abai. It is obvious that Abay's legacy does not destroy its significance and significance today and in the future. Therefore, it is an urgent task to conduct semantic and structural analysis of works and recognize their own system. The article is part of a lot of work in achieving this goal.

The article was prepared within the framework of the grant project of the Science Committee of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan AR08855683 "Scientific foundations and theoretical mechanisms of knowledge, comprehension and application of Abai studies".

Keywords: Abai, creativity, teaching, research, interdisciplinarity, system, psychopoetics, linguopoetics.

Информация об авторах:

Дадебаев Ж.Д. – директор НИИ Абая при Казахского национального университета имени аль-Фараби, доктор филологических наук, профессор. Алматы, Казахстан. e-mail: dadebaev48@gmail.com; Scopus Author ID: 57191291743; ORCID: 0000-0002-0290-2310.

Жусанбаева С.Б. – кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби. Алматы, Казахстан. e-mail: szhusanbaeva@mail.ru; ORCID: 0000-0003-1697-761X.

Баязитов Б.Б. – докторант 3 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. e-mail: bayazitov.b@kaznu.kz; ORCID: 0000-0001-7955-1427.

Әдебиеттер

- 1 Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. I том. – Алматы: Жазушы, 2016. – 296 б. ISBN 5-605-01856-4. (қазақ тілінде)
- 2 Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. II том. – Алматы: Жазушы, 2016. – 336 б. ISBN 5-605-01856-6. (қазақ тілінде)
- 3 Дадебаев Ж. Абай мұрасын пәнаралық зерттеу нәтижелері. / Абайтану. Таңдамалы еңбектер. XXXV том: – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 270 б. ISBN 978-601-04-4162-0. (қазақ тілінде)
- 4 Гачев Г. Қазақтың данышпаны – Абай. // «Аманат» журналы. – 2003. – №1. – С. 206-209. ISBN 9965615829. (орыс тілінде)
- 5 Гарсия Р.Е. (2021), Психопэтика оқиғасы: қиял және психологияның үзілуі. Routledge. ISBN 9781000429114. (ағылшын тілінде)
- 6 Григорьев, Е.И. Адам бол: Абайдың этикалық-философиялық ілімі – Өскемен: ВКГТУ, 2006. – 321 б. (орыс тілінде)
- 7 Майор Ф.З. Абай бейбітшілік мәдениетіне қызмет етуде. – 2011 / URL: <https://abai.kaznu.kz/eng/?p=31> (ағылшын тілінде)
- 8 Роберт П. (2020), Абай: барлық заман ақыны / URL: <https://abaicenter.com/abai-a-poet-for-all-seasons> (ағылшын тілінде)
- 9 Салқынбай А. Абай сөзінің лингвопэтикасы. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 242 б. ISBN 978-601-04-1428-0. (қазақ тілінде)

Литература

- 1 Абай (Ибрагим) Қунабаевич. Полное собрание сочинений в двух томах. I том. – Алматы: Жазушы, 2016. – 296 с. ISBN 5-605-01856-4. (на казахском языке)
- 2 Абай (Ибрагим) Қунабаевич. Полное собрание сочинений в двух томах. II том. – Алматы: Жазушы, 2016. – 336 с. ISBN 5-605-01856-6. (на казахском языке)
- 3 Дадебаев Ж. Результаты междисциплинарного исследования наследия Абая. / Абайтану. Избранные работы. XXXV том: – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 270 б. ISBN 978-601-04-4162-0. (на казахском языке)
- 4 Гачев Г. Казахский мудрец Абай. // «Аманат» журналы. – 2003. – №1. – С. 206-209. (на русском языке)
- 5 Гарсия Р.Э. (2021), Событие психопэтики: воображение и разрыв психологии. Routledge. ISBN 9781000429114. (на английском языке)
- 6 Григорьев, Е.И. Адам бол: этико-философское учение Абая – Усть-Каменогорск: ВКГТУ, 2006. – 321 с. ISBN 9965615829. (на русском языке)
- 7 Майор Ф.З. Абай на службе культуры мира. – 2011 / URL: <https://abai.kaznu.kz/eng/?p=31> (на английском языке)
- 8 Ролберг П. (2020), Абай: поэт на все времена / URL: <https://abaicenter.com/abai-a-poet-for-all-seasons> (на английском языке)
- 9 Салқынбай А. Лингвопэтика слов Абая. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 242 с. ISBN 978-601-04-1428-0. (на казахском языке)

References

- 1 Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly. (2016a). Complete collection of works in two volumes. Vol I. Almaty: Zhazushy. ISBN 5-605-01856-4. (in Kazakh)
- 2 Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly. (2016b). Complete collection of works in two volumes. Vol II. Almaty: Zhazushy. ISBN 5-605-01856-6. (in Kazakh)
- 3 Dadebaev Zh. (2018). Results of interdisciplinary research of Abai's heritage. / Abaitanu. Selected works. Vol XXXV. Almaty: Qazaq universiteti. ISBN 978-601-04-4162-0. (in Kazakh)
- 4 Gachev G. (2003) Kazakh sage Abai // «Amanat» magazine. 1: 206-209. (in Russian)
- 5 Garcia R.E. (2021), The Event of Psychopoetics: Imagination and the Rupture of Psychology. Routledge. ISBN 9781000429114. (in English)
- 6 Grigor'ev, E.I. (2006), Adam bol: ethical and philosophical doctrine of Abai. Ust'-Kamenogorsk: VKGTU. ISBN 9965615829. (in Russian)
- 7 Mayor F.Z. (2011), Abai in the service of a culture of peace. / URL: <https://abai.kaznu.kz/eng/?p=31> (in English)
- 8 Rolberg P. (2020), Abai: A Poet for All Seasons / URL: <https://abaicenter.com/abai-a-poet-for-all-seasons> (in English)
- 9 Salqynbai A. (2015). Linguopoetics of Abay's word. Monograph. Almaty: Qazaq universiteti. ISBN 978-601-04-1428-0. (in Kazakh)